

BERZSENYI DÁNIEL „A MAGYAROKHOZ” CÍMŰ ÓDÁJÁNAK
VÁLTOZATAI ÉS ESZMEI-POÉTIKAI ELŐZMÉNYEI

Berzsenyi *A magyarokhoz* című (Romlásnak indult . . . kezdetű) ódájának három, különböző időpontban született változatát ismerjük a végleges kidolgozás előtt, s kétségtelenül joggal állapítja meg róla Merényi Oszkár, hogy „. . . ennek a versnek a fejlődési íve áthidalja Berzsenyi költészetét, a korai versektől költészetének csúcspontjáig . . .”¹ Vizsgálata során Berzsenyi költői műhelyébe oly módon pillanthatunk bele, hogy egy verset kialakulása közben vehetünk szemügyre. S ez annál is inkább fontos, mert a költő életművének felmérésekor általában a kronológia hiánya, illetve bizonytalansága miatt kénytelenek vagyunk eltekinteni a fejlődésrajztól – hacsak nem akarunk kevésbé megalapozott konstrukciókhoz jutni. Dolgozatunkban most elsősorban azt szeretnénk tisztázni, hogy az eddigi kutatások, elsősorban Merényi munkássága során részben már előkerült eszmei-poétikai források hogyan érvényesülnek az egyes változatokban, illetve a végleges szövegben. Azaz arról lesz szó, hogy az egyes változatok közötti kétségtelen esztétikai fejlődés minek köszönhető, s mennyiben függvénye a különböző források különböző arányú felhasználásának. E munkánk során lesz alkalmunk arra is, hogy kitérjünk (legalább futólag) olyan, eddig kevésbé vizsgált kérdésekre, mint Berzsenyi helyesírása, s vele szoros összefüggésben verseinek prozódiaja.

Mielőtt azonban rátérnénk a jelzett kérdések tisztázására, nem kerülhetünk meg néhány filológiai problémát sem. Említettük, hogy a változatok összevetése során, szinte kivételesnek tekinthető módon, alkalmunk lesz fejlődésrajz készítésére – ez azonban nem jelenti azt, hogy az egyes szövegeket pontosan tudnánk datálni, sőt, mint bizonyítani szeretnénk, a második változat, az ún. *győri szöveg* hitelességében is joggal kételkedhetünk. Ezt a kéziratot először Gálos Rezső értelmezte,² s nagyjából az ő véleményét fogadta el Merényi is 1936-os kiadásának jegyzeteiben. Nem tartjuk vitásnak azt a megállapításukat, hogy ez a szöveg fiatalabb a kétségtelenül legősibb ún. *múzeumi kéziratnál* (melyet Merényi minden bizonnyal jogosan datál 1802 előttre), problematikus viszont viszonya az ún. *akadémiai kézirathoz* (azaz az 1808-ban Kazinczyhoz eljutott kéziratcsomó változatához). A győri kéziratban ugyanis már szerepel a végső kidolgozás kilencedik versszaka, mely viszont hiányzik az akadémiaiból (!); más tekintetben azonban az akadémiai fejlettebb a győrinél. A problémát természetesen érzékeli Gálos is, Merényi is. Előbbi ennek ellenére a győri változatot tartja korábbinak, nem túl meggyőzően indokolva véleményét: „. . . méltán gondolhatnók ezt (t. i. a győri szöveget – Sz. M.) a három kézirat közül a legkésőbbinek; azonban az A. (akadémiai kézirat – Sz. M.) részletváltoztatásai részben közelednek a maihoz, részben már egészen a maival egyeznek (L. pl. az V. strófát): az akadémiai

¹ In: Berzsenyi Dániel költői művei. Sajtó alá rendezte MERÉNYI Oszkár, Bp. 1936. 367. Ugyanitt megadja Merényi az egyes változatok és a végső kidolgozás eltéréseit, valamint a kéziratokra vonatkozó fejtegetéseit, a számbajöhető források felsorolásával együtt (366–377). Az első változat szövegét teljes egészében közli, a többinek csak eltéréseit sorolja. A teljes szövegek megtalálhatók. Berzsenyi Dániel összes művei. Sajtó alá rendezte MERÉNYI Oszkár, Bp. 1968. 145–152.

² GÁLOS Rezső: Berzsenyi „A magyarokhoz” című ódájának kialakulása. In: ItK 1926. 70–75.

kézirat a két régi változathól átmenet a mai szöveghez.”³ Merényi Oszkár, ha értelmezésének egészével a győri szöveg elsőbbségét is sugallja, a konkrét problémával foglalkozva óvatosabban fogalmaz: „Nem tartjuk kizártnak, hogy a kettő (tehát a győri változat és az akadémiai kézirat – Sz. M.) talán párhuzamos szöveg, vagyis a vers újabb kikristályosodási korszakába esik, átmeneti állapotot jelöl, s ennek különböző lehetőségeit fejezi ki”.⁴ Véleményünk szerint azonban ez az óvatos fogalmazás sem fogadható el, az akadémiai kézirat ugyanis már kétségtelenül véglegesnek szánt változat; Berzsenyi nyomdába akarta küldeni Kis János által, amikor az arra járó Kazinczy elragadta, s kifogásával a végleges szöveg kialakítására serkentette a költőt. Ekkor került a versbe a győri kéziratban is szereplő mai kilencedik versszak, s éppen a Kazinczy által kifogásolt régi 9–10. versszak helyére.⁵ Márpedig ha ez a valóban sikerült versszak már kész lett volna az 1808-as kéziratcsomó lezárása előtt, akkor Berzsenyi aligha mondott volna le róla!

A versszak 1808 után való datálását igyekszik bizonyítani P. Thewrewk E. is, s munkája ugyan semmiképpen sem tekinthető perdöntőnek, mégis jónak látjuk megemlíteni egyként a többi bizonytalan adat között. Eszerint „Nemegyszer hallottam boldogult atyámtól azt, hogy mikor Berzsenyi Pesten járt s végig menvén a Hatvani utcán meglátta, hogy a Hatvani kaput s a város falait lebontották, s helyükre házakat építettek, akkor költötte ő eme sorokat:

„Mi a magyar most? – Rút sybaríta váz.
Letépte fényes nemzeti bélyegét,
S hazája feldúlt védfalából
Rak palotát heverőhelyének.”⁶

A várfalat pedig, mint P. Thewrewk adatokkal igazolja, 1808-ban bontották le, s így az 1810-ben Pesten járó Berzsenyi valóban találkozhatott a pusztítás nyomaival.

Mindezzel természetesen nem akarjuk azt állítani, hogy a győri változat későbbi lenne az akadémiaiánál – hisz ez esetben nem tudnánk magyarázni annak valóban elavultabb versszakait. Fel szeretnénk azonban hívni a figyelmet még egy lehetőségre, melyre Gálos következő adatai nyomán jutottunk: „A kézirat (a győri szövegén – Sz. M.) hamarosan láttam, hogy 1. nem Berzsenyi írása, 2. a mainál jóval régiebb változat, de 3. jóval későbbi másolat.”⁷ A három tény közül kettő (az 1. és a 3.) ad lehetőséget arra a feltételezésre, hogy a későbbi másoló egy régi (mára elveszett) változatot kompilált a végleges szöveggel másolatának készítése közben. Kazinczy beavatkozásáról már nyilván tudott, de annak pontos mibenlétét nem ismerte, ezért is írta másolatának 8–9–10. versszakához: „Kazinczy”⁸. Olyan változathoz dolgozhatott, amelyből ez a három versszak hiányzott, de nem ismerhette az akadémiai kéziratot, amelyben a nyolcadik és tizedik versszak már szerepel, különben nem tulajdonította volna ezeket is Kazinczyénak.

Feltételezésünk persze ugyanúgy bizonyíthatatlan, mint Gálos és Merényi megoldási javaslata, legfeljebb a logikai hibákat sikerült (talán?) kiküszöbölnünk. (Elismerjük ugyanis, hogy a kétféle szöveg „összedolgozásának” nem tudjuk okát adni.) Az eddig is ismert és az általunk felvetett bizonytalansági tényezők azonban mindenképpen indokolták teszik azt az eljárásunkat, hogy a vers kialakulását figyelemmel kísérve csak a múzeumi és az akadémiai kéziratot, valamint a végső kidolgozást vesszük figyelembe további munkánk során.

³ GÁLOS: i. m. 71.

⁴ MERÉNYI: i. m. 370.

⁵ Kazinczy kifogásai Berzsenyihez írt 1808. okt. 23-i levelében. In: KAZ. LEV. VI. köt. 157–165.

⁶ P. THEWREWK E.: Mikor írta Berzsenyi ezt az ódáját? In: EPhK 1877. 189.

⁷ GÁLOS: i. m. 70.

⁸ Vö. MERÉNYI: i. m. 370.

Berzsenyi versének alapvető forrása közismerten Horatius híres, *A rómaiakhoz* (Ad populum Romanum – C III. VI) című ódája, melynek kezdő sorait ott is találjuk mottóként az akadémiai kézirat elején. A hasonlóság nemcsak az egyes részletekre terjed ki, hanem a fő eszmére is; mindketten az ősi erények pusztulását állítják munkájuk középpontjába. Berzsenyi versét mégsem csak a később részletesen elemzendő önálló formai megoldások teszik eredetivé, hanem végkövetkeztetésében gondolatilag is eltér Horatiustól. A római költő hisz abban (legalábbis az e versében kifejtettek szerint), hogy a haragvó isteneket meg lehet békíteni az elveszett erkölcsökhöz való visszatéréssel:

Rádszállt atyáid vétke, lakolni fogsz
helyettük is, míg isteneid ledőlt
hajlékait s füstfogta régi
szobrai újra nem ékesíted.⁹

– írja mindjárt az első versszakban. Berzsenyinél azonban nincs meg ez a közvetlen kapcsolat ember és isten között. Az utolsó versszakok determinista vilásképe szerint az ember tökéletesen kiszolgáltatott a földöntúli hatalmaknak, melyek valamilyen kéréletlen és kiismerhetetlen rend szerint irányítják a világ folyását, országok-népek virágzását és bukását; őket befolyásolni nem lehet.

De jaj, csak így jár minden az ég alatt!
Forgó viszonság járma alatt nyögünk,
Tündér szerencsénk kénye hány, vet,
Játszva emel, s mosolyogva ver le.

Felfogat a nagy századok érckeze
Mindent: ledült már nemes Ílion,
A büszke Karthagó hatalma,
Róma s erős Babylon leomlott.

Széchenyi, akinek kedvenc költeménye volt ez az óda, úgy gondolta, hogy az idézett versszakok csak a cenzúra miatt kerültek a vers végére.¹⁰ Az ő reformterveinek valóban jobban megfelelt volna nélkülkük a költemény, Berzsenyi öszinteségében azonban nincs jogunk kételkedni, már csak azért sem, mivel más verseiben is találkozunk hasonló gondolattal; emlékezünk csak az *Amathusra* példának okáért!

Felvetődik viszont a kérdés: honnan kerülhetett ez az alapvetően determinista világszemlélet Berzsenyi költészetébe? A közvetlen források feltérképezésére most természetesen nem vállalkozhatunk, csupán egy-két korabeli és régebbi, párhuzamosnak tűnő gondolatkör felidézését kísérelhetjük meg.

A történelem mozgatóerőin, a hatalmas birodalmak tündöklésén és bukásán, újak emelkedésén tündődni a fennmaradt romok szemlélése közben nagy divat volt a XVIII. században. Az érdeklődés homlokterébe kerülését jelzi egy olyan monumentális mű létrejötte is, amilyen Gibbonnak *A római birodalom hanyatlása és bukása* című munkája; a hazai előzmények közül Barcsay példája említendő feltétlenül (*Lengyel, török, moszka háború kezdetén, A Békességhez*, stb.).¹¹ De kerülve a szélesebb tablót, idézzünk csak Volney nagyhatású művéből *A rom-ból* (alcíme: Elmélgedések az államok

⁹ In: Q. Horatius Flaccus Összes versei. Szerk. BORZSÁK István és DEVECSERI Gábor, Bp. 1961. 201, ford. LATOR László.

¹⁰ Vö. MERÉNYI: i. m. 377.

¹¹ Barcsay Ábrahám történetfilozófiai dilemmáival foglalkozik BÍRÓ Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Bp. 1976. 81–88. c. könyvében.

pusztulásáról), melyet, tudjuk, Berzsenyi is forgatott. „Kerestem régi népeket és műveiket és csak nyomukat találtam, olyan nyomot, aminőt a porban elsiető ember lába hagy. A templomok beomlottak, a paloták összedültek, a kikötők kiszáradtak és maga az elnéptelenedett föld olyan lett, mint egy nagy temető. — Nagy isten, miért e szerencsétlen világfordulás?”¹² Néhány lappal később Berzsenyiéhez hasonló válasszal kísérletezik: „Jaj az embernek! — kiáltottam fájaldalmamban — a vak végzet játszik sorsával. Egy áldatlan szükségszerűség kormányozza a véletlen törvényei szerint a halandó sorsát.”¹³ Volney azonban, aki a felvilágosodás embere, a francia forradalom tevékeny részese volt, 1791-ben (tehát még az illúziók szertefoszlása előtt!) csak azért veti fel ezt a lehetőséget, hogy megcáfolhassa, s a bajok okát az emberiség elfajzottságában jelölve meg, a forradalom képében a boldog jövőt csillanthassa fel. Berzsenyi azonban, a forradalom lezajlása, s a magyar 1795 eseményei után már másképpen viszonyul e kérdéshez (melynek elterjedtségét Volney épp azzal igazolja, hogy egy egész könyvben találja cáfolásra érdemesnek), s az a későbbi kijelentése, hogy Volney művével *sokban ellenkezik*,¹⁴ úgy tűnik, nemcsak a vallások kialakulásáról és fejlődéséről adott képre vonatkozatható.

Volney eredeti, determinista ízü kijelentéséhez, s ezzel együtt Berzsenyiéhez hasonló álláspontot fogalmazott meg Wieland *Neue Göttergespräche* című, néhány évvel korábban megjelent munkájában, melyből Batsányi is fordított egy részletet, s amelyet most csak azért idézünk a Batsányi kritikai kiadás szerkesztőinek interpretálásában, mert a hanyatláselméletek ókori forrásaihoz vezet el bennünket. „Az ég királynője . . . férje segítségét kéri az uralkodók megmentésére; Jupiter kijelenti, hogy nem tehet semmit az érdekükben, mert az istenek uralmát a Nemesisé, a szükségszerű történelmi erők váltja most fel, s ő csak végrehajtója lesz azoknak a törvényeknek, melyeknek uralma alatt az új, szaturnuszi aranykor köszönt az emberiségre.”¹⁵ Az első aranykort követő fokozatos süllyedésnek az antik irodalomban ugyanis számos megfogalmazása van; a ránk maradtak közül talán a legismertebb Hesziadosz *Munkák és napok* című művében található, melynek a hanyatlást leíró hosszú részletében (110–200 sor) így sóhajt fel, szinte szubjektív líraisággal a költő:

Csak ne születtem volna e most élő ötödik rend
embereként, meghalni előbb, vagy a messze jövőben
élni szeretnék, mert melyben mi vagyunk, ez a vaskor.
Éjjel-nappal nincs pihenésünk, pusztul az ember
gondban, bajban, az istenek így szabták ki a sorsunk.¹⁶

E hanyatláselméletnek kétségtelenül párja az antik sztoikusok filozófiájában kifejtett hasonló elmélet. Szerintük — amint ezt B. Russel interpretálta —¹⁷ eredetileg csupán a *tűz* volt, belőle alakultak ki a többi elemek, a víz, a föld, a levegő, s így tovább. De előbb-utóbb be kell következnie

¹²C. F. VOLNEY: A romok. Elmélkedések az államok pusztulásáról, ford. PALÁSTHY Marcell, Bp. 1903. 10. — Volney és Berzsenyi kapcsolatával csak egy tanulmány foglalkozik: HORVÁTH János: Berzsenyi, Volney és a religió. In: EPhK 1948. 31–40; ő is csak Berzsenyi elméleti munkájára, A pogányi religiók eredete és harmóniájára tett hatását vizsgálja. A mű összefüggése Berzsenyi történelem-szemléletével tudomásom szerint mindmáig feltáratlan.

¹³VOLNEY: i. m. 12.

¹⁴Berzsenyi levele Kazinczyhoz 1813. dec. 25-én. In: KAZ. LEV. XI. köt. 161.

¹⁵In Batsányi János Összes művei III. köt., sajtó alá rendezte KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, Bp. 1960. 519–520.

¹⁶In: Hesziadosz *Munkák és napok*, ford., jegyz. és bev. TRENCSENYI-WALDAFEL Imre. Bp. 1955. 47. — Tanulmányaiban is foglalkozik a hanyatláselméletekkel, azok forrásaival; Vö. 24–27 és 115–136.

¹⁷B. RUSSEL: *History of Western Philosophy*. London 1961. 261.

egy újabb kozmikus égésnek, s akkor ismét tűzzé válik minden. Ez azonban nem jelenti a világ végét (ellentétben a későbbi keresztény elképzelésekkel), hanem az egész folyamat kezdődik előlről, s ismétlődik végtelenül, ugyanazt a kört járva be újra és újra.

Ugyanez a gondolat megtalálható még az antik sztoicizmus harmadik, kései szakaszában is, szinte érintetlenül. Seneca például így fogalmaz: „... mindent porba dönt és magával ránt a múltó idő. És nem csupán az ember (hiszen ez csak parányi tárgya a sors hatalmaskodásának), hanem a városok, az országok, a világrészek, mind-mind az ő játékszere. Hatalmas hegyeket ledönt, máshol pedig magasra tornyoz új bérceket; tengereket elnyel, folyamatokat kitérít, megszakítja az emberek érintkezését s felbomlasztja az emberi társadalmat és összetartást; máshol tátongó szakadékokba söpri a városokat, földrengésekkel zúzza szét és dögletes gőzöket hajt fel és árvízbe fojtja az emberek házeit és a világot elborító vízőzönben megöl minden állatot és roppant tűzarádattal perzsel és emészt el minden emberi alkotást. És midőn az idő elérkezik, amelyben a világnak el kell pusztulnia, hogy új életre támadjon, a természet önmagát pusztítja el és a csillagok összeütköznek a csillagokkal és minden anyag lángra gyúl, és az égítetek, amelyek most törvény szerint fénylenek, akkor egyetlen tűzfolyamban lobognak. Mi, üdvözült és örökkévaló lelkek, midőn az isten úgy határoz, hogy ezt a rombolást végrehajtja, a roppant összeomlásban mi is, kicsiny parányok, az ős-elembe majd visszahullunk.”¹⁸ Idézzük e sorok mellé Berzsenyi ódájának végső változatában már elmaradt (de nem gondolati, hanem esztétikai okokból elmaradt! – ezt a későbbiekben bizonyítani fogjuk) utolsó szakaszát:

Volt olly idő már, mellybe' nemes Hazánk
A' legmagasabb poltzra emelkedett,
Jön olly idő, amellyben elszórt
Hamvaiból gyülevész kavartz kél.

Az *elszórt hamu* egyértelműen az égést, a *gyülevész kavarc* a világméretű pusztulást asszociálja; ki szeretnének emelni ezt a párhuzamot, ismételten hangsúlyozva, hogy célunk ezúttal sem a közvetlen hatás bizonyítása.

A körforgáselmélet felbukkan Hegel 1840-ben megjelent posztumusz művében, *Történetfilozófiájában* is. „Ki állott volna Karthágó, Palmyra, Persepolis, Róma romjai között, és ne elmélkedett volna a birodalmak és emberek mulandóságáról, ne szomorkodott volna egy hajdani, erőteljes és gazdag életen?”¹⁹ – teszi fel a kérdést Hegel is, jelezve a probléma fontosságát a kor tudatában (melyet egyébként magyar példával, Kölcsey történetfilozófiai tanulmányával is igazolhatnánk).²⁰ Hegel természetesen azt hangsúlyozza, hogy a halálból új élet támad, méghozzá mindig jobb, tökéletesebb, míg végül elérjük az önmagában való végcél. Ez az elmélkedés azonban nem vigasztalhatta volna a nemzetének sorsa fölött töprengő Berzsenyit akkor sem, ha megismerkedett volna vele, amint nem nyújthatott számára vigasztalást a tipológiailag hasonló hesziodoszi *új aranykor* képzete sem. Annál is inkább nem, mert a történetfilozófiai kérdésfeltevés, a nemzeti önvizsgálat igénye szorosan összefügg a kor egy új, máig élő ideológiájával: a *nacionalizmussal*.

A nacionalizmus eszméjét ugyanis a francia forradalom tette igazán élővé és aktuálissá egész Európában. A franciák nemzeti önrzetét természetesen növelte meg a forradalom, s a vele járó forradalmi háborúk. De feltámadt ez az alapvetően polgári jellegű ideológia a velük harcolni kénytelen, s a forradalom bizonyos szakaszaiban, majd főként Napoleon idejében nemzeti önállóságukat (s persze

¹⁸ Marcia vigasztalása. In: Seneca: Vigasztalások, ford. RÉVAY József, Bp. 1967. 63.

¹⁹ In: Hegel: Előadások a világtörténet filozófiájáról, ford. SZEMERE Samu, Bp. 1966. 21.

²⁰ Vö. Kölcsey: Történetnyomozás. In: Összes művei III. köt., sajtó alá rend. SZAUDER Józsefné és SZAUDER József, Bp. 1960. 1264–75.

nemesi kiváltságait) védelmezi kénytelen, alapvetően feudális berendezkedésű államokban is.²¹ A magyar nacionalizmus is ezeknek az eseményeknek a sodrában született, megszületésének azonban volt egy speciális oka is: a II. József féle németesítő politikával való szembenállás, mely az 1790 utáni nemesi mozgalomban kulminált – már sok polgári jellemvonást is magával hordozva.²² A magyar nacionalizmus ez időben rejtett polgári vonásait szemléletesen fejezi ki Kármán József (a kevés *igazi* magyar polgárok egyike), aki a *politikai* jellegű követeléseket természetesen figyelmen kívül hagyva *művelődéspolitikai* tanulmányában, az ország eljövendő sorsáról szinte utópisztikus lelkesedéssel ábrándozik el: „Ha szép téreinkről felhat édes nyelvünk a havasok tetőire és a völgyekbe, melyeket azok fedeznek, ha népes utcáin és magas palotáiban városainknak ez a hang fog hallatni; ha az élet a halálon győz, és a közországlószékek a hazának nyelvén szólnak, akkor, akik azt érik, álmodjanak oly szépen, mint én kezdettem, én addig – ébren szomorkodom.”²³ Azaz német ajkú városok helyett magyar városok, idegen nyelven beszélő arisztokrácia helyett magyar arisztokrácia, a holt latin nyelven szóló közországlószékek helyett magyar nyelvűek, s a havasokon túl élő idegen ajkú nemzetiségek helyett magyarrá vált népek – bizonyos mértékben summája az elkövetkezendő évtizedek egyszerre magasatos és torz törekvéseinek.

Ezzel az éppen csak megszületett, s máris oly sok problémát magában hordó eszmével néz szembe Berzsenyi is, küszködve ugyanakkor determinista világszemléletével. Nem a nemesi nacionalizmus frázisait pufogatja tehát, hanem történetfilozófiai nézőpontról igyekszik felmérni a lehetőségeket. Hazafias ódáiban is voltaképpen a sors akaratát lesi szorongva; gondoljunk csak arra a megkönnyebbülésre, amely azonnal kiérezhető *A felkelt nemességhez* kezdő felkiáltásaiból:

Él még nemzetem istene!
Buzgó könnyeimen, szent Öröm, ömledezz!
Állsz még, állsz, szeretett Hazám!
Nem dőlt még alacsony porba nemes fejed!

Máskor pedig, így az általunk vizsgált versben is, pesszimista szemlélete diadalmaskodik.

Nincs tehát ellentmondás a nemesi felkelésért lelkesedő, s a magyarság romlását kárhóztató versek között; ugyanannak a világszemléletnek (determinizmus), s ugyanannak a korideológiának (nacionalizmus) különböző megnyilvánulásai ezek. De nincs ellentmondás ez az eszmerendszer, s a világ problémáitól visszahúzódni akaró Berzsenyi között sem. Sőt! éppen azért húzódik vissza, mert reménytelennek látja az eleve determinált világ folyásába való beavatkozást, s így a francia forradalom utáni csalódott nemzedék legjobbjaival, Schillerrel, Goethevel együtt (s ugyanakkor – nem elhanyagolható körülmény! – az *antik* sztoicizmus eszméivel összhangban)²⁴ legalább az individuum számára igyekszik valami biztosat teremteni az *esztétikai állapotban* (Schiller kifejezése)²⁵ oly módon, hogy a vágott eszményi világot megteremti a költészet segítségével. Világosan kiderül ez az *Amathus*,²⁶ a

²¹ Ezt a gondolatot részletesen kifejtette CSETRI Lajos egyetemi előadásában, 1977/78. I. szemeszter.

²² „Súlyos hiba tehát a nemesi ellenállásban, amely persze túlnyomóan feudális indítású volt, meg nem látni ezeket a polgári fejlődés felé is mutató momentumokat.” – írja ARATÓ Endre A magyar „nemzeti” ideológia jellemző vonásai a 18. században című tanulmányában. In: Nemzetiség a feudalizmus korában, szerk. SPIRA György és SZÚCS Jenő, Bp. 1972, 136. – Az 1790-es nemesi mozgalom legmodernebb feldolgozása: „A magyar nemesi mozgalom 1790–92”; megtalálható a Magyarország története sorozat 18. századi kötetének sokszorosított vitaanyagában. Ua. rövidített formában BENDA Kálmán: Emberbarát vagy hazafi? Bp. 1978., 64–101.

²³ Kármán József: A nemzet csinosodása. In: Válogatott művei, sajtó alá rendezte NÉMEDI Lajos, Bp. 1955. 84–85.

²⁴ Vö. B. RUSSEL: i. m. 262.

²⁵ Vö. Schiller: Levelek az ember esztétikai neveléséről. In: Válogatott esztétikai írásai, szerk. VAJDA GYÖRGY Mihály, Bp. 1960. 167–279.

²⁶ E vers, s általában Berzsenyi egész költészetének Schillerrel való kapcsolatáról CSETRI Lajos ír Amathus-elemzésében. In: Tiszatáj 1976 június.

Melisszához típusú verseiből, s voltaképpen ezt fogalmazza meg 1810. július 5-én Kazinczynak írt levelében is: „Siessünk, Barátom a képzelődések országába! nincs ott sem dér, sem zápor, ott mindenkor megtaláljuk mindazt, ami valaha lelkeinket feszíté, ott a Dargó lombjai fedeznek, ott Te az enyim vagy.”²⁷

A nemzet sorsa fölött töprengő Berzsenyi egy olyan dilemmának volt első nagyhatású megfogalmazója, amely később, a reformkorban, Vörösmartyék nemzedékének tudatában-költészetében bontakozott csak ki igazán, Herder hátborzongató nemzethalál-jóslatától is inspirálva.²⁸ Kortársai bőven foglalkoztak ugyan az erkölcsök romlásával, s a XVIII. század oly divatos, még Berzsenyi idejében is élő sztoikus eredetű, ám a felvilágosodás egyes elemeit már befogadó morálfilozófiájának is témája volt az elfajult erkölcsök ostorozása,²⁹ – de Berzsenyiéhez hasonló történetfilozófiai nézőpontig csak kevesen jutottak el, így az előbb említett Barcsay, valamint néhány költeményében Baróti Szabó, Virág, vagy Molnár János. Berzsenyi költészetének gondolati és egyben esztétikai magasabbrendűségét kora átlagirodalmánál azonban egy konkrét példa vizsgálata folyamán érzékelhetjük igazán.

Az 1790-es nemzeti (nemesi) nekibuzdulás idején keletkezett Rajnis Józsefnek *A' magyarokhoz* című ódája, mely gondolatilag is, formailag is kétségtelenül hatott Berzsenyire.³⁰ Megszületésére a nemzeti koronának Budára való hazahozatala adott alkalmat. Ebben az aktusban ugyanis a nemzeti függetlenség visszanyerésének szimbólumát látták akkoriban, s ezért fogadták a Bécs és Pest közé eső városokban a koronát oly kitoró örömmel, ünnepléssel, lovasbandériumokkal, s persze néhánylapos kiadványok formájában terjesztett alkalmi versezetekkel – melyek egyike volt Rajnis műve is.³¹

Végigolvasva a verset, kissé belegondolva születésének körülményeibe, s mondandójába, rájövünk, hogy Rajnis voltaképpen bonyolult feladat megoldására vállalkozott. Ki kellett fejeznie (1): a bécsi udvar felé az ellenszenvét (hiszen a hazai mozgalom alapvetően udvar-ellenes volt) – ugyanakkor tompítania kellett ennek élét, hiszen éppen József gesztusának, a korona visszahozatalának köszöntéséről volt szó. Ezért írja a második versszakban, hogy *'S a' tőled el-pártolt Szerencse | Kintsedet el ragadá Pozsonyból*, így ugyanis nem vádolja közvetlenül a Habsburgokat, sőt a tizenhetedik versszakban egyenesen dicséri őket:

Jódat keresték a' Haza' Attyai,
Meg támogatták szánatos ügyedet,
Ott bélyeges Bétsnek keblében,
Itt kiesült Buda' Vára' dombján.

A *szerencse* ilyen értelmű fölhasználása viszont újabb következetlenséget szül. A *Menny' Ura* ugyanis, Rajnis leírása szerint, könnyeivel öntözte a földet, amikor a *szerencse* elragadta a koronát, s már-már

²⁷ In: KAZ. LEV. VIII, 4.

²⁸ V. ö. PUKÁNSZKY Béla: Herder intelme a magyarsághoz. In: EPhK 1921.

²⁹ E morálfilozófiai irodalom helyének kijelölése a XVIII. század törekvései között egyelőre várat magára. Korábbi elszórt kísérletek (TURÓCZI–TROSTLER József: Keresztény Seneca EPhK 1937; ALSZEGHY Zsolt: Faludi nemes emberének magyar rokonai It 1943) után TARNAI Andor foglalkozott e kérdéskörrel (Egy tibetinek álcázott laikus erkölcsstan a XVIII. századi magyar irodalomban = ItK 1958. 177–186. és Pax Aulæ = ItK 1968. 273–283.) A legújabb megközelítéssel BIRÓ Ferenc A fiatal Bessenyei és íróbarátai című könyvének (Bp. 1976) első fejezetében találkozunk.

³⁰ A vers önálló kiadványként jelent meg először (Bécs 1790); utóbb pedig CSÁSZÁR Elemér kiadásában (Deákos költők, Bp. 1914. 48–51), ő azonban nem tartotta meg az eredeti helyesírást. – Berzsenyi költeményére való hasonlóságára már fölhívta a figyelmet: VARGHA Balázs: Berzsenyi Dániel, Bp. 1959. 36–37.

³¹ A meginduló alkalmi vers és röpiratáradatról: WALDAPFEL József: Ötven év Pest és Buda irodalmi életéből (1780–1830), Bp. 1935. 65–67.

arra gondolhatnánk, hogy a Berzsenyi verséből ismeretes végzettel van dolgunk, amikor kiderül, hogy most az isten akaratából, *szánakodó különös kegyelméből* kapjuk a koronát vissza – azaz mégsem a *szerencse* az úr:

Szántt téged' égben gondviselő Urad:
Kegyelme fellyül multa reményedet.
Im' a' Szabadságot magával
Viszsa hozá Koronánk Hazánkba.

De ki kellett fejeznie Rajnisnak azt is (2), hogy a magyarok erkölcsi romlásnak indultak – anélkül, hogy ebből pesszimista végkövetkeztetésre jutna. Valóban Berzsenyire emlékeztető versszakokban ostorozza az ősi erényeket cserben hagyó korcs utódokat, de közben helyet ad annak a középnesemi nézőpontnak is (amely Berzsenyi általánosabb szintre emelt mondanivalójából természetesen ki-maradt), hogy az arisztokrácia vált igazán külföldmajmolóvá:

Ez a' Magyar Vért rontja, ez üldözi;
Ez meg sem indul, bár minémű veszélyt
Szenvedjen a' Nép, 's tisztí vesztett
Nagy Papi Rend, 's le-nyomott Nemesség!

A fő következtelenséget azonban a probléma megoldásában találjuk, amely még csak nem is a horatiusi *ha megjavulnak az erkölcsök, ismét virágozni fog a nemzet* eszméjéhez tér vissza, hanem az ettől függővé nem tett isteni kegyelmet tartja e kérdés megoldásának is.

Rajnis tehát alkalmi, üdvözlő verse próbált társadalomkritikát csempészni oly módon, hogy se a nemesség, se az udvar ne vehesse azt zokon – ez a feladat azonban olyan bonyolult, hogy nem csodálhatjuk sikertelenségét, sőt nyugodtan mondhatjuk, nála virtuózabb poétát is eleve kudarcra ítélt volna. Rajnis verseiben pedig a poétai virtuozitásnak még csak a szikráját sem nagyon találhatjuk meg... A formai összehasonlítást mégsem kerülhetjük el, sőt, ez talán még fontosabb feladatunk, mint a gondolati párhuzamok vizsgálata. Rajnis ugyanis, mint ez köztudott, az ún. deákos triász tagja volt Baróti Szabó és Révai Miklós mellett; ők alakították ki, az elsősorban egymás között folytatott *prozódiai vita* során a magyar mértékes verselés elméletét és gyakorlatát – eltekintve néhány korábbi, szórványos kísérlettől.³² Az elsőség érdeme (bár ez tökéletesen lényegtelen kérdés) éppen Rajnisé, még ha a horatiusi *nonum prematur in annum* elvét szó szerint véve (!) valóban kilenc évig fektette is *A magyar Helikonra vezérlő Kalauz* című könyvének anyagát asztalfiókjában, miközben Baróti is, Révai is megjelentette a maga munkáját.³³ Rajnis műve voltaképpen részletes prozódia és példatár, s ami miatt számunkra most különösen érdekes, az Berzsenyinek a következő késői nyilatkozata, amelyet Kazinczyhoz írt 1820-as levelében találunk: „... én Rajnis Kalauzán kívül sem esztétikát, sem poétikát soha nem olvastam.”³⁴ Igaz-e ez a kijelentés? – vetődik fel azonnal a kérdés, vagy, Németh László nyomdokain haladva tartuk-e ezt is tudatos önmítologizálásnak, akár a karjai között elájult első szeretőről, vagy a város tavába hányt *tizenkét németekről* szóló históriákat? Alighanem az utóbbi sejtésünk felel meg a valóságnak, hiszen ugyancsak Németh László felhívta már a figyelmet arra is, hogy a fiatal Berzsenyi talán mégsem volt olyan műveletlen, mint azt hajlamosak vagyunk még ma is

³² A prozódiai vita történetének legmodernebb feldolgozását a Batsányi kritikai kiadás jegyzeteiben találjuk: I. m. II. 491–95. Részletesen foglalkozik vele: NÉGYESY László: *A magyar mértékes verselés története*. Bp. 1882. 46–110.

³³ BARÓTI SZABÓ Dávid: *Uj mértékre vett külön verseknek három könyvei*, Kassa 1777; RÉVAI Miklós: *Magyar alagványknak I. könyvek 1778*; RAJNIS József: *A Magyar Helikonra vezérlő Kalauz*, Pozsony 1781.

³⁴ BERZSENYI Dániel: *Összes művei*, id. kiad. 412.

föltételezni,³⁵ legutóbb pedig Martinkó András is, támaszkodva az azóta előkerült adatokra, cáfolta a régi álláspontot.³⁶ Mégsem lesz talán haszontalan e két vers kapcsán egy futólagos pillantást vetni arra, hogy mit is tanult Berzsényi valójában Rajnistól, miben lépett túl rajta, s egyáltalán milyen kapcsolat fűzi őt a deákos klasszicizmushoz, amelynek régebbi irodalomtörténeteink szerint ő a legnagyobb képviselője.

A) Helyestrési kérdések

A mai olvasónak a prozódiai vita dokumentumait lapozgatva joggal támad az az érzése, hogy a mérköző felek között nem is annyira a szorosabb értelemben vett verselési eltérések okozták a fő nézeteltérést, mint a verselést természetesen befolyásoló helyesírási kérdések. A két vers ilyen értelmű összehasonlítása természetesen nem ad módot Berzsényi helyesírásának (s vele együtt prozódiajának) kimerítő tárgyalására, de néhány szembeötlő egyezésre és eltérésre azért szeretnénk fölhívni a figyelmet. Feladatunkat persze bonyolítja az is, hogy a felmerülő problémákat nemcsak a Berzsényi–Rajnis relációban kell tárgyalnunk, hanem a korabeli magyar (rendkívül tarka!) helyesírás dzsungelében is meg kellene találnunk a helyüket, s ez még akkor sem könnyű feladat, ha olyan kitűnő segédkönyv áll rendelkezésünkre, amilyen Fábíán Pál munkája.³⁷

1. *A hosszú ő, ü kérdése.* Rajnis szerint a két vesszővel ellátott hosszú ő és ü „csak akkor volnának szükségesek, mikor az ő vagy ü betűt meg kellene négyeztetni, p. ok. öööö, üüüü”,³⁸ Szerinte a helyes jelölésmód a két pont közé tett ékezet: ö, ű. Ez a jelölésmód volt a hagyományos, s számos híve volt a korabeli írók között, de legalább annyi ellenzője, közöttük Kazinczy is (Fábíán 51–53). Berzsényi Rajnis véleményét osztotta.

2. *A kétjegyű mássalhangzók jelölése.* Rajnis is, Berzsényi is következetesen megkettőzte e betűk mindkét jegyét. Példák a vizsgált versekből: *meszszire távozol, Viszsa hozá Koronánk, véled egygyütt* (Rajnis 6., 21., 22. vsz.); *boszszus Egeknek, Viszszavonás tüze, verte viszsa* (Berzsényi 1., 5., 13. vsz.) Ez az írásmód ekkor már kezdte átadni helyét az összevonásnak, viszonylag kevesen éltek vele (Fábíán 73–74.). Berzsényi azonban következetesen alkalmazta, s még Kazinczyval szemben is védelmére kelt 1811. jún. 5-i levelében: „Egy, egygyel, aszszony, aszszonynyal, ravaszszal, makacscsal, malaczczal, dagálylyal stb, mert ezeket úgy megrövidíteni ggy, ssz, ccz, stb. szintoly kifogásokat szenved, mint a Ts és a Te regulád szerint: ugyanazon betűknek minden esetekben ugyanazon hangokat kell jegyezni.”³⁹

3. *A t határozórag.* A korban már elterjedtebb mainak megfelelő írásmód helyett (Fábíán 149–150) Berzsényi is, Rajnis is megkettőzték a t-t akkor is, ha az mássalhangzó után állt: *vérzivatarja közt* (Berzsényi 2. vsz.); *sok posztáták közt* (Rajnis 18. vsz.). Berzsényi e tekintetben is szembeszáll Kazinczyval előbb említett levelében: „Mihelytt, közt, közttem, érttem, tévedtt stb. mert a Te regulád szerint valahol a hangzás egészen ellen nem kiált a grammaticai formák characterjegyeinek, ott a formákat kell követni.”

³⁵ NÉMETH László: Berzsényi. In: Az én katedrám, Bp. 1969. 244–341.

³⁶ MARTINKÓ András: Berzsényi időszerűsége egy időszerűtlen költeménye tükrében (A Fohászoklás körbenjárása) ItK 1977. különösen 4–5.

³⁷ FÁBÍÁN Pál: Az akadémiai helyesírás előzményei, Bp. 1967. – Itt jegyezzük meg, hogy Rajnis versével csak az akadémiai kéziratot tettük össze faksimile kiadása alapján (Bp. 1976, MERÉNYI Oszkár bevezetőjével), mivel az első változat nem autográf, a végső szöveg pedig Helmecci önkényeskedése miatt romlott. Jelezzük továbbá azt is, hogy az itt következő Rajnis–Berzsényi összevetést csak első tapogatózó lépésnek szánjuk egy nagyobb, Rajnis Kalauza és Berzsényi című tanulmány előkészítése felé, amely a Kalauza kapcsán voltaképpen a deákosok és Berzsényi kapcsolatát igyekszik tisztázni majd. (E kérdés vizsgálatának fontosságára SZÖRÉNYI László, majd tőle függetlenül CSETRI Lajos is felhívta figyelmünket).

³⁸ RAJNIS: i. m. 104.

³⁹ KAZ. LEV. VIII. köt. 565.

4. A *ts* (*cs*) betű kérdése. A korban elterjedtebb *ts* alakot használták mindketten: *A' körtsosított Új Magyarok* (Rajnis 14. vsz.); *veszni tért erköltsek* (Berzsenyi 3. vsz.) (V.ö. Fábíán 57–61.).

5. A kötőjelek kérdése. Rajnis többnyire kötőjelekkel kapcsolja az igekötőket, összetett szókat, stb.: *már az-előtt, szerte-tsapó tűzét* (2–3. vsz.) A többség azonban az egybeírás felé hajlott (Fábíán 166), közöttük Berzsenyi is.

6. A múlt idő jele. Rajnis következetesen megkettőzte a *t*-t mássalhangzó után is: *el-pártoltt Szerencse, Szántt téged* (2., 21. vsz.) Ez az írásmód azonban már kivételnek számított ebben az időben (Fábíán 146.). A többség Berzsenyivel együtt a mai szabály szerint jelölte a múlt időt.

B) Prozódiai kérdések (szorosabb értelemben)

Ódáját Rajnis is, Berzsenyi is alkaioszi stórfákban írta; ez a (nyilván nem véletlen) egyezés megkönnyíti azt, hogy prozódiajuk néhány eltérő és azonos vonására felhívhassuk a figyelmet.

1. Az *a'*, *e'*, *ama'*, *eme'* mértéke. Rajnis: „Mikor el-hagyatik *a'* z bötü ezekben *az*, *ez*, *imez*, *amaz*; p. ok. *a'*, *e'*, *ime'*, *ama'*: úgy hangzik az *a'* vagy *e'*, mintha a következő bötüt meg-kettőztetnénk; p. ok. *a'kor*, *e'kor*, *ime're*, *ama'ra*; azaz *akkor*, *ekkor*, *imerre*, *amarra*. Ugyan azért hosszan hangzó.” Elméletének megfelelően használja is e szavakat versében:

Homály borítá a' ragyogó eget (3. vsz. 1. s.)

— — U — — — U U — U —

Ugyanezzel a megoldással találkozunk Berzsenyinéél is:

Felfogat a' nagy századok értz keze

— — U — — — — U U — U —

Ebből az egyezésből azonban nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, ugyanis megfelel a kor általános gyakorlatának. A prozódiai vita résztvevői közül is egyedül Baróti Szabó tartotta legfeljebb közösnek, de inkább hosszúnak e szótagokat.⁴⁰

2. *Idegen szavak helyesírása és prozódiaja*. Rajnis nem szab törvényt arra, hogy az idegen szavakat át kell-e írni magyar kiejtés szerint, vagy sem. Elfogadja mind a két megoldást, de azt kiköti, hogy mindenképpen a magyar kiejtés szerint kell skandálnunk „... mert a' Magyaroknak szájából az idegen szó-is Magyarul hangzik.”⁴¹ Berzsenyi versében e nézet tükröződik: *Herculest* például latinos alakban használja kétszer is, a *Chártágó* szót viszont félig átírja a magyar kiejtés szerint. Egyikük sem állt tehát a mindent magyarosan írni akaró puristák pártjára, de nem fordultak szembe velük.

3. A *h* betű kérdése. „A' *h* bötü az előtte való szónak végső tagocskáját nem késlelteti, bár mássalhangzó legyen-is annak utolsó bötüje...”⁴² — írta Rajnis. Vizsgált versében alkalmazott gyakorlata is megfelel a szabálynak:

A' Nemzetektől, a'kik hatalmokat (6. vsz. 2. s.)

— — U — — — U(!)U — jU —

Ugy szép Hazánkban szélyvel hatalmozott (14. vsz. 1. s.)

— — U — — — U(!)U — U —

Berzsenyi azonban nem fogadta el ezt a Rajnis féle szabályt!; ime néhány példa:

⁴⁰ A Baróti Szabó, Révai és Rajnis közötti prozódiai eltérések összefoglaló táblázatát lásd: NÉGYESY i. m. 121–122. Az előbbi Rajnis idézet: i. m. 134.

⁴¹ RAJNIS: i. m. 138.

⁴² RAJNIS: i. m. 109–110.

Atilla véres hartzai közt midőn (12. vsz. 2. s)

— — U — — (!) — U U — U —

Nagy Hunyadink Mahomet hatalmát (13. vsz. 4. s.)

— U U — U U — (!) U — —

Átok reátok harpia fajzati (15. vsz. 1. s.)

— — U — — (!) — U U — U —

Hol mosolyog hol utálva néz ránk (16. vsz. 4. s.)

— U U — (!) U U — U — —

S ez az eltérés már valóban jelentős, hiszen a *h-t* Rajnis ellenfelei közül Baróti Szabó is közösnek tartotta, míg Révai, kezdeti ingadozás után, egyértelműen mássalhangzónak; Berzsényi tehát az ő álláspontját fogadta el.

Láttuk a kiragadott néhány példán, hogy Berzsényi kétségtelenül sokat tanult Rajnistól helyesírás és prozódiai téren egyaránt, de semmiképpen sem követte ortodox módon a győri poéta reguláit. Saját ítéloképességére támaszkodva befogadott akár ellentétes nézeteket is; igazán izgalmas annak vizsgálata lenne, hogy ezek milyen korabeli dialektusokhoz köthetők, azaz megvalósította-e Berzsényi gyakorlatában azt az elvét (s ha igen miként), amelyet a Kazinczynak írt 1811. február 15-i levelében így fogalmazott meg „Én úgy gondolnám, hogy aki a magyar nyelvet ismerni akarja, az egyik szemét a Dunára, a másikat pedig a Tiszára függessze, és ne a nagy Dunát, de még a kis Gyöngyöst se reksesse ki, mindenkitől tanuljon, és mindeniket úgy nézze, mint az egésznek elszórt tagjait, egyéberánt igen egyoldalú léssen ismerete.”⁴³ De a Rajnis – Berzsényi között kimutatott elvi eltéréseknél sokkal fontosabb az is, hogy Berzsényi az általa elfogadott prozódiai elvekhez következetesen tartja magát, nem él a *Kalauz* által felkínált *tűrhető szabadságokkal*, míg Rajnis e viszonylag gyakran alkalmazott könnyítések⁴⁴ túl is következtelenül átlépi saját reguláját, amikor a tizenharmadik versszak második sorában a *h-t* egyértelműen mássalhangzónak veszi:

Külsőt kerestek; 's hogy ha mi magzatot

— — U — — (!) — (!) U U — U —

Az aposztrófos *s* betűt ugyanis a korban senki sem számolta külön hangnak: ez annyira természetes volt, hogy nem látták érdemesnek még csak megemlíteni sem. Nyilván olyan szerepe lehetett, mint a mai archív népzenei lemezeken hallható sorkezdő hangnak: egészen együtthangzott a következő szóval.⁴⁵

Magától értetődik természetesen (továbbáblepve most már nemcsak Rajnison, hanem a szorosabb értelemben vett prozódiai kérdéseken is), hogy Berzsényi önállóságát nemcsak, sőt! nem elsősorban a helyesírás és verstani kérdésekben kialakított egyéni álláspontja bizonyítja. Sokkal jellemzőbb az, hogy ő már meg tudta tölteni a deákosok által meghonosított klasszikus versformákat igazi étellel, *költészettel* – hiszen a triász derék tagjai szorgalmasan számolgatták ugyan a verslábakat, de valódi költői talentumnak alig-alig adták jeleit. Hiába sértődött meg Rajnis, amikor Rát Mátyás éppen a poétai szépségeket hiányolta a *Magyar Hírmondó* hasábjain megjelent bírálatában, s hiába fenyegetőzött jobb versek közzétételével – ha újabb művei sem voltak különbek a régieknél!⁴⁶ Berzsényi viszont megtalálta a mértékes görög formákban az egyéniségének, költészete szellemének megfelelő formát, s ezzel ő is, akárcsak a német költészetben néhány évtizeddel korábban hasonló úton járó Klopstock, a magyar verselés nagy megújítója lett.

Kettejük között a párhuzam egyébként sok-sok ponton nyilvánvaló. Az ódaköltészetben a *fenséges szenvedélyek* kifejezését fő célul kitűző, verseit (legalábbis a visszaemlékezők hitelesnek tűnő vallo-

⁴³ KAZ. LEV. VIII. 325. – E kérdés vizsgálata azonban inkább nyelvészeti dolgozat tárgya lehetne.

⁴⁴ RAJNIS: i. m. 155–158.

⁴⁵ Ilyen archív felvételt hallhatunk a Magyar Népzene I. című négy lemezből álló album első oldalán, a régi stílusú balladák között.

⁴⁶ Rajnis József: A Magyar Helikonra vezérlő Kalauzhoz tartozó Meg-szerzés 33–34.

mása szerint) szinte misztikus révületben alkotó Klopstock⁴⁷ lényegi rokona annak a Berzsenyinek, akinek *szüntelenül izgó és kalóz* elméjét egészen el kell merítenie tárgyában, mert míg az *óda reptével héjaz, addig hívem, de ha azt egyszer írni kell, kezemtől hirtelen elpártol*,⁴⁸ s aki költeményeit *ifjúí heve ömleményeinek*⁴⁹ nevezi. Hol van már a deákosok izzadságszagú mérték-számolása! Az ódában *inkább szabad a grammatica ellen százszor, mint az energia ellen egyszer véteni*, mondja Berzsenyi,⁵⁰ s mégis, láttuk, ő követett el kevesebb hibát. Ihletett költő volt valóban, aki energiás versekbe tudta sűríteni a nagy szenvedélyeket; költészete nem véletlenül vált szárnyaszegetté az 1810-es években, amikor a felvilágosodás közhelyeinek versbe foglalására vállalkozott episztoláiban. De ennek a folyamatnak nyomon követése nem feladata mostani dolgozatunknak. Sokkal inkább az, hogy *A magyarok* energiás voltának alakulását most már a szövegek összehasonlító vizsgálata során tisztázzuk.

Koncepciónk kialakítása során természetesen az első változat vizsgálatától haladtunk a végső kidolgozás felé, állandóan visszapillantva a már átvizsgált szövegekre. Jobbnak tűnik azonban, ha megfigyeléseink rögzítésekor fordított utat járunk be, s először az esztétikailag legtökéletesebb végső kidolgozást elemezzük részletesen. Ennek fényében ugyanis (reméljük legalább) könnyebb lesz rávilágítani a korábbi változatok eltéréseinek esztétikai velejáróira, s így gondolatmenetünk világosabbá válik majd.

Többször említettük már, hogy a vers központi kérdése az erkölcsök történetfilozófiai távlatba emelt pusztulása. Szerkezete ennek megfelelően a jelen (romlás) és a múlt (virágzás) közötti ellentétet alapul, melyet a vers folyamán egyre részletesebben bont ki a költő. Másfelől közelítve, a verset a szimmetriáért vívott küzdelemnek is felfoghatjuk. Az ellentétpárok ugyanis valamiféle szimmetrikus rendbe igyekeznek állni, de a szimmetria végül is sohasem születik meg.

Kövessük először a vers épülését addig a pontig, ahol a szimmetriára való törekvés először világossá válik: a 6–8. versszakig, amely *majdnem* közepén helyezkedik el a tizennégy szakaszos ódának. De a *majdnem* jelen esetben nagyon fontos, ebben látjuk ugyanis (legalább dolgozatunk gondolatmenete során) a szimmetriára való törekvés első kudarcát. Visszatérve tehát az első versszakhoz, ebben az említett ellentétet legtömörebben fejezi ki Berzsenyi: *Romlásnak indult* ↔ *hajdan erős magyar!* Ez természetesen még hiányos információ, nem tudunk ugyanis semmit a romlás mibenlétéről. A második sor negatív kérdése hozzálát az információhiány feloldásához, ugyanakkor ismétli az előbbi ellentétet is: Nem látod *Árpád vére* ↔ miként *fajul?* Az ismétlés, s ugyanakkor a negatív kérdő forma nyomatékosítja az előző felkiáltást; utóbbi előrevetíti az információhiány későbbi teljesebb megszüntetését is. A harmadik-negyedik sor szintén negatív formájú kérdés, s ezzel az első két sort összekötő *gondolati* paralelizmus helyét *formai* veszi át. Berzsenyi ugyanis e két sorban túllép a múlt-jelen pusztá szembeállításán, s a *bosszús egeknek ostorait* emlegetve a vers befejezésére utal előre (míg az előző két sor, láttuk, a vers „törzsére” mutatott). A költemény befejezése azonban gondolatilag nem felel meg egészen bevezető szakaszának. Erre a problémára később még részletesebben visszatérünk, most csak annyit jegyezzünk meg, hogy ez a második, ismét sikertelen kísérlet a szimmetria megvalósítására. De az első versszakban a formai paralelizmus még azt is meglehetősen homályban tartja, hogy itt gondolati továbblépés történt az első két sor ellentéteihez képest. Egyáltalán, az olvasónak itt még csak *érezkelnie* kell a problémát; annak *tudatosítására* csak a vers egészének ismeretében lesz szükség (és lehetőség). S a vers éppen azért indít a legnagyobb energiát hordozó felkiáltással és kérdésekkel, mert érzelmeire hatva akarja megragadni az olvasót. Az energia a

⁴⁷ Klopstock ódaköltészetének jellemzését lásd: K. VIËTOR: *Geschichte der Deutschen Ode*, Hildesheim 1961. 110–133

⁴⁸ Kazinczyhoz írott első levelében. In: KAZ. LEV. VI. 148.

⁴⁹ Levele Horváth Istvánhoz: In: *Összes művei* id. kiad. 425.

⁵⁰ Levele Helmecezihez 1815 júl. In: i. m. 448.

későbbiekben sem vész el az ódából (ez esetben rossz vers lenne!), hanem tehetetlen, **kitörni képtelen** feszítő erővé válik az értelem uralma alatt. Az érzelemtől az értelem felé való haladás **folyamatos** vonalként húzódik végig a versen, s ez is alapvetően ellene mond a későbbiekben még részletesen bizonyítandó szimmetriára törekvésnek.

Túljutottunk a vers bevezető egységén; lépünk tovább. A következő versszakokban a **jelzett** ellentétek részletes kifejtése következik. A második versszak a múlté. Voltaképpen egyetlen alárendelt ellentétből áll, mely a versszak első és második sora között feszül. A jelen romlottságának mértékét hivatott érzékelteni azzal, hogy még az egymás ellen háborúzó, testvérgyilkos magyarok hazája is fennmaradhatott, míg...

Ezt a *míg-et* a következő versszak részletezi, mely a jelennel foglalkozik, s végre nevének nevezi a romlás nyilvánvaló jelét, a *veszni tért* erkölcsöket. Kötődése kettős. Egyrészt (mint utaltunk rá) az első versszak romlásra célzó félmondatainak kifejtését kezdi meg, másrészt a megelőző versszakkal ellentéződik azáltal, hogy a múltból visszatér a jelenbe. (Hangsúlyoznunk kell: az ellentét mindig gondolati, s grammatikailag csupán a múlt idő jelének felbukkanása vagy eltűnése jelzi.) Mekkora különbség van a stófa hangnemében az elsőhöz viszonyítva! Az indulatos, ellentmondást nem tűrő *nem látod* kezdődő kérdések helyét a belátásra apelláló *hidd el* foglalta el. A költő meggyőzni akarása itt válik először világossá. Az előző versszak ugyanis, mely a múlt tényeit közölte, nem igényelt különösebb plusz meggyőző erőt. Ez a továbbiakban is mindig így lesz: figyeljünk már most fel arra, hogy a múltról szóló versszakok mindig puritánabbul tényközlőek, mint a jelennel foglalkozók. A *hidd el* kitétele itt egészen pontosan azért van szükség, mert e versszakban a költő még csak kinyilatkoztatott, bizonyítás nélkül, s mivel mögöttük nem áll ott a történelem objektív bizonyosságaként, csak elhinni lehet őket – egészen a későbbi bizonyításig.

De a következő két szakasz (4–5.) még nem a bizonyítást kezdi meg, hanem ismét a múltba, a tényközlés szintjére tér vissza. Kapcsolódása e versszakoknak is két *póhúsú*, de nem csupán két *szálú*. Ellentétes ugyanis egyrészt az első és harmadik szakasz jelen-képével, másrészt bővebb kifejtése az első és második múlt-ábrázolásának. Gondolatilag a másodikhoz kapcsolódik: míg ott a belső harcokat idézte, itt a külső ellenség (tatár, török) csapásai alatti helyzet állás is megjelenik a *szent rokonvérbé feresztő* | *Visszavonás tüze* mellett.

Eljutottunk tehát a vers magjái, azaz a 6–8. versszakig, amelyekben Berzsenyi okát adja a múltbeli virágzásnak, s a jelen romlásnak. A hatodik versszak (melyben a múlttal foglalkozik) folyamatos szálon kapcsolódik az előző kettőhöz, s visszaul az elsőre, illetve másodikra is. A vele szemben álló, ellentétes 7–8. stófa viszont, amely a jelen romlásnak okát adja egy (többek között Baróti Szabótól ismert)⁵¹ allegória hasonlattá alakítása segítségével, a következő két versszakhoz kapcsolódik folyamatosan, miközben természetesen visszaul az elsőre és a harmadikra is. A 9–10. versszak ugyanis a jelen állapotokat ismerteti részletesen, s ezáltal úgy tűnhet egy pillanatra, hogy kialakul a szimmetria. Magját alkotná az okok megfogalmazását tartalmazó 6–8. versszak, amelyhez előlről-hátulról a múlt, illetve a jelen képét részletesen festő két-két versszak tartozik. De már ez a szimmetria is sántít, ha arra gondolunk, hogy a 6–8. versszakon nem egyenlő arányban osztozik a múlt és a jövő, a helyzet pedig csak tovább bonyolódik, ha szemügyre vesszük a 11–12. versszakot. Mert igaz, hogy a jelen után ismét a múltnak kell következnie a szimmetria érdekében, s e versszakok valóban értelmezhetők is a harmadik szakasz ellentétes szimmetriapárjaként. De az arányokkal ismét baj van (egy versszak áll kettővel szemben), s zavarba ejtő az is, hogy más szempontból a 11–12. versszak a 4–5.-re „rímel” – amelynek párját viszont már a 9–10.-ben jelöltük meg! Ugyanis a 4–5. és 11–12. versszakok között fogalmazásbeli ellentét van: egyformán a múlt dicsőségéről beszélnek ugyan, de az előbbi kettő arra mutat rá, hogy mivel *szemben* állták meg a helyüket a magyarok, addig az utóbbi

⁵¹ Baróti Szabó Dávid: Eggy ledől a dió-fához. In: CSÁSZÁR Elemér: i. m. 128–129.

kettő arról beszél, hogy *milyenek* voltak azok a magyarok, akik szembe tudtak állni az ellenséggel. Azaz ugyanannak a kérdésnek különböző oldalait világítja meg Berzsenyi, s ezzel egy olyan szimmetriát teremt, amely ellene mond a vers fő szimmetriájának.

A furcsamód elromló már-már megvalósult szimmetriák láttán talán költői műhírára is gyanakodhatnánk, vagy arra, hogy rossz oldalról próbálunk közelíteni egy vershez. Az utolsó két szakasz azonban kétségtelenné teszi, hogy a szimmetriára való törekvés, s annak éppen kialakulása pillanatában való megtörése a vers művészi eszközeinek talán legfontosabbika, melynek még az ellentétek is alárendeltek. Ha ugyanis az eddigi aszimmetriák véletlenek lettek volna, akkor a költő tőlük függetlenül a szimmetriát végül is megvalósítva (bár hibáktól terhelten) fejezte volna be versét. Ennek érdekében a második versszak szimmetriapárjaként (ellentéteként) vissza kellett volna térnie a jelenhez, majd az első versszak utolsó két sorának ellentéteként a bosszús istenekkel szemben a jó erkölcsökhöz való visszatérés által megbékíthető isteneket kellett volna szembeállítania – s ezzel a vers feloldó zárlattal fejeződött volna be. Berzsenyi azonban váratlan (mert a szimmetriának ellentmondó) fordulattal a *nagy századok érkeze* által befolyásolhatatlanul pusztított és épített világ képét állítja elének verse végén. A kezdeti feszültséget ily módon átalakítva-megőrizve nem engedi levezetődni az olvasóban felgyülemlett energiákat, s létrehozza azt a tragikus struktúrát, amelyre a reformkor költőinek műveiben is oly ritkán találunk példát.⁵² Másrészt meg kell állapítanunk azt is, hogy a befejező két versszak, pusztán azáltal, hogy a földöntúli szférába lép át, oda, ahonnan az elsőből indult (ha egészen más értelemben is ábrázolja azt) ismét a szimmetria érzetét kelti föl, de csak annyira, hogy megvalósulatlanságára ismét ráérezhessünk. A majdnem elért ugyanis mindig megrázóbban hat az emberre, mint az eleve reménytelen; Berzsenyi, nyilván öntudatlanul, erre épít a szimmetriával/ért folytatott küzdelem során.

Mégis joggal vetődhet föl a kérdés: igazolják-e az előző változatok azt a nézetünket, hogy a megtört szimmetria a vers alapvető szerkezeti eleme? Dolgozatunk befejező részében erre a kérdésre igyekszünk megtalálni a választ az egyes változatok összehasonlító elemzése során – eltekintve most már a kisebb változtatások részletes értékelésétől.

A vers *alapstruktúrája* az első változatban is megegyezett a maival, de a szimmetria ott még sokkal hibátlanabban érvényesülhetett, ugyanakkor megtaláljuk benne az aszimmetriára való törekvés nyomait is. A bevezető versszak és a befejező versszakok gondolati ellentéte itt is hiánytalanul, sőt inkább kissé túlírtan megtalálható. A költő ugyanis a mai utolsó két versszak után még egy harmadikat is elhelyezett, amely gondolatilag nem mond újat, csupán az előző kettő tartalmát sulykolja didaktikusan. Erről a túlírásról nem véletlenül mondott le végül is Berzsenyi, olyan befejezést teremtve így, amely az olvasó előtt a mondanivalót kétségtelenné teszi, de hagyja, hogy ő maga fogalmazza meg azt, s továbbhullámozzék tudatában a vers, valójában ott fejeződjék be.

A bevezető és a befejező rész gondolati ellentétén belül azonban a vers alapvetően szimmetrikusan alakul. A hatodik versszakig megegyezik a végső változattal, a hatodik versszak után következő második részben pedig az első valamennyi egységének szimmetriapárját megtaláljuk – legfeljebb az egymással szemben álló versszakok számaránya nem tökéletes. A legfontosabb ponton, a vers magját képező részben azonban a számarány is hibátlan: a múlt dicsőségének okát adó hatodik versszakkal csak egy strofa áll szemben, a jelen romlottságának okait kutató hetedik, amelyet máris e romlottság részletes ábrázolása követ. A hetedik versszak egyébként más szempontból sem képes pótolni a hiányzó nyolcadikat: az allegóriáról itt még kénytelen lemondani a költő, illetve közvetlenül hasonlattá alakítani azt. Az egyébként is sánta hasonlat pedig (a *bikk* szóról verstani okokból kénytelen lehagyni a tárgyragot) nem érheti el a végső megoldás energiáját.

⁵² Az ún. melodramatikus zárlatok kérdése, emlékezetes vitát provokálva, Az el nem ért bizonyosság (szerk. NÉMETH G. Béla, Bp. 1974.) egyes tanulmányaiban, így SZEGEDY-MASZÁK Mihály, SZÖRÉNYI László és VERES András munkáiban vetődött fel eddig legélesebben.

A jelen képét festő következő versszakok száma ugyan kétszerese a vers első felében található szimmetriapárjának (8–11. vsz. ↔ 4–5. vsz.), de eközben olyan túlzó részletezés hibájába esik a költő, hogy az olvasó tudatára/tudatalattijára nem az aszimmetria hat pozitív, hanem a túlírttság negatív módon. A következő két szakasz (12–13.) és a 4–5., illetve 3. közötti furcsa aszimmetrikus „játék” viszont már itt is hiánytalanul megtalálható – legfeljebb élet veszi el némileg az egyértelmű túlírttság. Mert a költő ezután, ellentétben a végső kidolgozással, nem a befejezésre tér át, hanem előbb szabályosan megteremt a második versszak szimmetriapárját is a tizenegyedik szakasz második felében (melynek első fele még az előző versszakok múlt-képét folytatja – ismét a túlírttság!) és a tizenötödik versszakban. A tizenötödikben ráadásul egyszerűen kiszól a versből, átkokba fojtva-pazarolva azt az energiát, amelyet a végső változat majd hiánytalanul megőriz, s ad tovább az olvasónak.

Az akadémiai változat jelentős lépés a végső szöveg aszimmetriába tűrő szimmetriájának megalósítása felé. Mindenekelőtt a vers magját, az okokat szembeállító versszakokat (6–7–8.) már a mai formájukban találjuk. Kimaradt a túl részletező eredeti 8–11. versszak közül az első kettő, s helyettük, általánosabb tartalmú új versszak bukkan fel, az akadémiai változat versszakainak sorrendjében a tizenegyedik. Innét pedig már csak egy ugrás kellett a végső kidolgozásig: a múzeumi kézirat még megmaradt, túlságosan részletező 10–11. versszakát kellett kicserélni egy új versszakkal (mely a végső kidolgozás sorrendjében a kilencedik), s a túlzott szimmetriát – versből való kiszólást kellett megszüntetni a múzeumi szöveg 13–14. versszakának elhagyásával, mely egyébként Kazinczy ízlését is bántotta⁵³

Berzsenyi tehát céltudatosan alakította ki versének végső, szimmetrikus-aszimmetrikus változatát – persze nem úgy, hogy mindezt végig gondolta volna, hanem *a genie a mester, a theória csak ennek tanítványa* tételének megfelelően⁵⁴ ízlésére, költői érzékére támaszkodva. S miután ezt megállapítottuk, befejezésül vessünk még egy pillantást arra a Horatius-ódára, amelyből elemzésünk kezdetén kiindultunk. Megállapítottuk már, hogy Berzsenyi verse gondolatilag mennyire eltér tőle, s különbözősége okainak korba ágyazottságára is igyekeztünk rámutatni. Most, *A magyarokhoz* szerkezeti elemzésének befejezése után megállapíthatjuk azt is, hogy Berzsenyi formai téren is a saját útján járt. Horatius verse ugyanis (melynek részletes elemzésébe most már nem bocsátkozunk) alapvetően egyenes lefutású: kezdődik a haragvó istenekkel, folytatódik az erkölcsi romlás általános, majd részletező leírásával, melyet szembeállít a múlt dicső nemzedékének életével, s befejeződik a *Rontó időnk mit meg nem emésztené?* kérdés föltevésével. Nyomat sem találjuk benne sem azoknak a bonyolult ellentétrendszereknek, sem a rájuk épülő aszimmetriába törő szimmetriának, amelyet Berzsenyi versében fölfedeztünk. Ha Berzsenyi versépítkezésének rokonát keressük, ismét csak Klopstockra kell utalnunk, aki szerint a költőnek fel kell borítania a hagyományos logikára épülő versépítkezést, a szenvedély kifejezését az olvasó várakoztatásával, meglepő fordulatokkal kell elősegítenie⁵⁵ – e tipológiai párhuzamosság bizonyítása azonban további részletes vizsgálatokat igényel majd.

⁵³ KAZ. LEV. VI. 163.

⁵⁴ Lásd idézett levelét Helmeckihez.

⁵⁵ K. VIÉTOR: i. m., első sorban 114.

LES VARIANTES ET LES ANTÉCÉDENTS IDÉO-POÉTIQUES DE L'ODE DE DÁNIEL BERZSENYI, INTITULÉE "AUX HONGROIS"

Outre la dernière rédaction, l'histoire littéraire enregistre trois variantes, nées à des dates différentes, de l'ode de Berzsenyi, intitulée "Aux Hongrois" (vers initial: Romlásnak indult. . .) L'étude énumère avant tout des arguments contre l'authenticité de la deuxième variante, puis, en l'excluant du cercle de ses examinations, elle poursuit la formation du poème à la base des trois autres textes, et elle essaie de découvrir les sources idéo-poétiques qui se cachent derrière lui. Il relève combien la méditation sur la splendeur et la chute des grands empires était à la mode dans les décennies autour du tournant des XVIIIe et XIXe siècles, et elle fait allusion aux racines antiques (avant tout stoïques) des théories de cycle aussi. L'auteur est de l'avis que c'est précisément cette position de départ de philosophie d'histoire (héritée d'Horace sans nul doute, mais différant dans son contenu de celle du poète romain) qui distingue l'oeuvre de Berzsenyi de tels produits littéraires moyens du nationalisme hongrois de la fin du XVIIIe siècle comme p. ex. l'ode intitulés *Aux Hongrois* de József Rajnis qui contient d'ailleurs beaucoup d'éléments analogues. Au cours de la confrontation des deux odes, on peut voir que celle de Rajnis diffère de celle de Berzsenyi quant à l'orthographe et la prosodie aussi. Ainsi, on peut démontrer que Berzsenyi qui, d'après sa propre affirmation, n'a lu dans sa jeunesse aucune esthétique outre le recueil d'exemple prosodique de Rajnis, a suivi une pratique indépendante dans le domaine de la versification aussi. Finalement l'étude passe à l'analyse détaillée de la dernière rédaction du poème dont l'élément structural principal, selon elle, est une symétrie se construisant sur des systèmes de contraste compliqués, mais se brisant au moment d'avant sa réalisation. L'importance de la symétrie aboutissant à une asymétrie est prouvée par le fait que les modifications des deux premières variantes se dirigent (entre autres) précisément à la réalisation de cette symétrie.